

[itobiad], 2021, 10 (3): 2874-2890

15-16. Yüzyıl Trabzon'unda Fetih, Toplumsal Değişim ve Din

The Conquest, Social Change and Religion in Trabzon in the 15-16.
Centuries

Fulya ÜSTÜN DEMİRKAYA

Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
Asst. Prof., Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture
fulyastn@ktu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0002-4758-1987

Serap DURMUŞ ÖZTÜRK

Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
Assoc. Prof., Karadeniz Technical University, Faculty of Architecture
serapdurmus@ktu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0001-6902-069X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 05.02.2021
Kabul Tarihi / Accepted	: 30.05.2021
Yayın Tarihi / Published	: 26.09.2021
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: Üstün Demirkaya, F. & Durmuş Öztürk, S. (2021). 15-16. Yüzyıl Trabzon'unda Fetih, Toplumsal Değişim ve Din . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 10 (3) , 2874-2890 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/64619/874852>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

15-16. Yüzyıl Trabzon'unda Fetih, Toplumsal Değişim ve Din

Öz

Kentler dini ve toplumsal sistemi sembolize eden yapılar olarak, değişime uğramaktadırlar. Değişimin tetikleyicisi olan sebep ve etkenler ne kadar doğru tespit edilirse değişimi anlamak ve yorumlamanın o kadar tarafsız olacağı açıktır. Bu açıdan erken dönem kentlerinde özellikle din toplum normu düzenleyicisi olarak işlerlik kazanır ve ideolojik fonksiyonlar görür. Mimariden sosyal örgütlenmeye, siyasetten, ekonomik yapılanmalara kadar birçok alanda din kendini hissettirmektedir. Mimari yapılar, sanat eserleri, yer isimleri, hukuki-siyasi, sosyo-kültürel, askeri, iktisadi alanlarda hep dini temeller, elemanlar, anlayışlar göze çarpmaktadır.

Din kendini ibadet mekânı ve kutsal alanda ifade ederken; idari yapı ve iktidar, özelde bürokrasi ve ordu olarak tanımlayabileceğimiz yönetim mekanizması, kendini kenti kuşatan surlar ve bu surların içerisindeki saray, garnizon gibi yapılar ve bunların inşa edildikleri alanlarla maddileşmektedirler. Bu noktada ise din kavramının ideoloji ile olan bağı gündeme gelmelidir. Kuşatan tarafından kentte değişen idari yapı ile ortaya çıkan yeni güç dini, ekonomik, politik veya kentin yaşam tarzını dönüşüme zorlamakta, iktidar gücü ile değişen dini yapı ise kendini ibadet mekânı ve kutsal alanda ifade ederken, kimlik değişiminin yanında, mimariden sosyal örgütlenmeye, siyasetten, ekonomik yapılanmalara kadar birçok alanda kendini hissettirmektedir.

Bu metin, Komnenos Hanedanlığı'nın başkenti Trabzon'un Komnenos Dönemi'nin ardından, köklü değişimleri beraberinde getiren ve fetih sonrası ideoloji-din bağlamında başka dönemi temsil eden Osmanlı hakimiyetini kapsamaktadır. Bu bağlamda metin Osmanlı fethinin ardından geçirdiği değişimi, Müslüman ve gayrimüslim cemaat açısından meydana gelen değişim yönünden ele alarak toplumsal değişimi gündeme getirmeyi amaçlamaktadır. Trabzon için düzenlenmiş dört tahrir defterinin varlığı, 15. yüzyıl sonuna kadar barındırdığı gayrimüslim nüfus ile fethin ardından meydana gelen değişim sürecinin izlenmesine olanak sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Fetih, İdeoloji, Din, Toplumsal Değişim.

The Conquest, Social Change and Religion in Trabzon in the 15-16. Centuries

Abstract

Cities, as structures which symbolize religion and the social system, are exposed to change. It is obvious that the more correctly the reasons and factors triggering such change are identified the more objective the understanding and interpretation of the change will be. In this respect,

religion becomes effective as a social norm regulator and shows ideological functions in cities of early periods. Religion makes itself evident in many areas from architecture to social organization, from politics to economic structures. In architectural buildings, artworks, location names, legal-political, socio-cultural, military and economic areas, religious foundations, elements and understandings have always been standing out.

While religion expresses itself in the place of worship and sacred area; the administrative structure and power, in particular the administrative mechanism which we can define as the bureaucracy and army, becomes materialized with the city walls which surround the city and buildings such as palaces and military garrisons and with the lands such buildings are built on. At this point, the connection of the concept of religion with ideology should be brought up to question. The new power that emerged with the changing administrative structure in the city by the Siege forces the religion, economic, political or life style of the city to be transformed, while the religious structure that changes with the power of the new reign expresses itself in the place of worship and in the sacred space, and makes it self-evident in many areas, besides the change of identity, from architecture to social organization, from politics to economic organizations.

This paper covers the Ottoman domination of Trabzon, the capital of the Komnenos dynasty, which brought radical changes after the Komnenos Period and represented another period in the context of ideology-religion after the conquest. In this context, the paper aims to bring the social change to the agenda by addressing the change it went through after the Ottoman conquest in terms of the change that occurred in the Muslim and non-Muslim community. The existence of four cadastral registers for Trabzon enables the non-Muslim population to be followed until the end of the 15th century and the transformation process that took place after the conquest.

Keywords: Trabzon, Conquest, Ideology, Religion, Social change.

Giriş

Kent mekânı yaşadığı salt ayrıcalıkla her zaman gündemdedir. Aynı anda değişim ve dönüşümün de parçasıdır. Çünkü tarihleri boyunca kentler, çeşitli sebeplerden ötürü yeniden yapılanma içerisinde olmuştur. Kentte meydana gelen bu değişimin her yönüyle din kavramı ile içli dışlı olduğu söylenebilir; çünkü din özellikle İslam toplumlarında bir toplum normu düzenleyicisi olarak işlemektedir. Tam da bu sebepten dolayı, ideolojilerin incelenmesi; kültür, din, sembol, düşünce yapısı arasındaki ilişkilerin incelenmesini gündeme getirir (Mardin, 1992, s. 42). Bu incelemelere geçmeden önce toplumsal değişimin ne olduğuna ve bahsedilen kavramlara değinmek gereklidir.

En genel anlamıyla toplumsal değişim, bir grubu veya davranışı etkileme ve değişimine sebep olan hareket olarak tanımlanabilir (Eskicumalı, 2003, s. 109). Esasında sosyal bilimlerin alanı olan toplumsal değişim konusu, mimarlığın disiplinler arası olma özelliği ile kent konusunda gündeme getirilen bir yaklaşımdır. Çünkü toplumsal değişim, toplum adına pozitif ve negatif etkiler, hatta anlamlar taşıyabilir. Bir durumdan başka bir duruma geçişi ifade eden toplumsal değişimin nedeni, savaş ve afet gibi bir yıkım faaliyeti olabileceği gibi, fetih de olabilir (Anonim, 2004, s. 87). Her toplumsal değişim bir zaman dilimi parçasını, bir gerilemeyi veya ilerlemeyi, hatta her ikisini de içerebilir. Geçirilen değişimi açıklamak için, bu toplumsal değişim sürecini tarihsel açıdan incelemek gereklidir.

Kentler, türlü medeniyetlere ev sahipliği yapan makro ölçekli mekânlar olarak tanımlanabilir. Kentler; mimarisi, kültürleri ve toplum yapıları ile hem birey ile kurduğu ilişkiye hem de kentin kendisine tutunur. Değişim bazı toplumlarda çözümler, bazı toplumlarda ise sorunları beraberinde getirir; işgaller, fetihler, göçler gibi etkenlerin yoğunluğu toplumsal gelişmeyi kolaylaştırır denilebilir (Serjeant, 1997, s. 51-65).

Fikir bilimi olarak tanımlanan ideoloji, bilgiyi duyardan alan bir zihin felsefesidir (İdeoloji nedir?, 2020). İdeoloji bir "tarih şuuru"dur, zamanın geçmesi yanında köklü değişimler getirme düşüncesidir (Mardin, 1995, s. 127). Williams'a (1985, s. 156) göre ideoloji sözcüğü erken sosyalist yazılarda "dünyanın yorumlandığı sistematik fikirler dizisi, doktrinler" tanımı ile kullanılmıştır. Düşüncelerin kökeni ve kuruluşu ile ilgili bir sistemi tanımlayan ideoloji kavramı, hem sınırlı hem de tarihsel bir kavramdır. Sınırlıdır ancak her türlü hatayı kapsamaz ve tüm egemen fikirleri etkilemez, tarihseldir ancak çelişkilerin evrimine dayanır (Larrain, 1983, s. 263).

Toplumsal bilinç sosyal yapıyı etkilerken; felsefe ve din gibi toplumsal biçimler ile olan ilişkiler ve ayrımlar gündeme gelir (Selsam, 2004, s. 98). İdeoloji konusu ise; inançlar, kullanılan kavramlar, tutumlar, eğilimler, tercihler vs. gibi değerler ile ilişkilendirilebilir (Geuss, 2002, s. 11).

Toplumsal değişimin sebep ve etkenlerini tespit etmek oldukça önemlidir (Okumuş, 2005a, s. 148). Sebep ve etkenler ne kadar doğru tespit edilirse değişimi anlamak ve yorumlamak da o kadar tarafsız olacaktır. Örneğin toplumun kuruluş belgesi olarak din, İslami toplumlarda mevcuttur ve toplum normu düzenleyicisi olarak işlerlik kazanır; bu yönüyle din ideolojik fonksiyonlar görür (Mardin, 2008, s. 132).

Dinler, insanlığın varoluşuna tarihsel olarak tanıklık etmeleri açısından değişim yönünde önemli bir girdidir. İmparatorluklar kurulur, yıkılır; insanlar değişir, ancak din ve toplum ilişkisi varlığını devam ettirir (Budak, 2007, s. 118). Başlangıcı insanlık tarihi kadar eskilere uzanan din, tarihin her döneminde bireyleri ve toplumları etkileyen en önemli faktörlerden birisi olmuştur. Tarihsel süreçte, toplumların geçirdiği değişim içinde sosyal bir karaktere sahip olması, inananlarına belli bir takım değerler ve semboller

sistemi vererek bir zihniyet kazandırdığı için merkezi bir yer işgal etmiştir (Keskin, 2004, s.7-8). Din, toplum hayatının ürettiği değerlerde kendini göstermektedir. Toplum hayatının geçtiği çevreler olarak kentlerde ise, mimariden sosyal örgütlenmeye, siyasetten, ekonomik yapılanmalara kadar birçok alanda din kendini hissettirmektedir. Mimari yapılar, sanat eserleri, yer isimleri, hukuki-siyasi, sosyo-kültürel, askeri, iktisadi alanlarda hep dini temeller, elemanlar, anlayışlar göze çarpmaktadır. Okumuş’a (2005b, s. 18) göre toplumsal değişim faktörleri, coğrafya-mekân-zaman, demografya, göç ve şehirleşme, kültür-din-ideoloji başlıkları altında ele alınabilir.

Bu bağlamda idari yapı ile din arasında arabulucu görevi yapan kentte, din kendini ibadet mekânı ve kutsal alanda ifade ederken, idari yapı ve iktidar, özelde bürokrasi ve ordu olarak tanımlayabileceğimiz yönetim mekanizması, kendini kenti kuşatan surlar ve bu surların içerisindeki saray, garnizon gibi yapılar ve bunların inşa edildikleri alanlarla maddileşmektedirler.

Bu noktada din kavramının ideoloji ile olan bağı gündeme gelmelidir. Kuşatan tarafından kentte değişen idari yapı ile ortaya çıkan yeni güç dini, ekonomik, politik veya kentin yaşam tarzını dönüşüme zorlamakta, iktidar gücü ile değişen dini yapı ise kendini ibadet mekânı ve kutsal alanda ifade ederken, kimlik değişiminin yanında, mimariden sosyal örgütlenmeye, siyasetten, ekonomik yapılanmalara kadar birçok alanda kendini hissettirmektedir. Örneğin İstanbul kenti, çeşitli din ve ideolojilere ev sahipliği yapmış, tarih boyunca önemli bir merkez olarak konumlanmıştır. Kentin uzun tarihi boyunca en köklü denilebilecek değişimi/dönüşümü yaşadığı Osmanlı’da ise ideoloji; devlet ile dinin, ya da siyaset ile İslam’ın ayrılmaz bir şekilde birbiriyle iç içe girdiği bir zihniyet olarak ortaya çıkmaktadır (Ocak, 1998, s. 191). Bu bağlamda İstanbul’da, fethin gerçekleştiği 15. yüzyılın ortalarından başlayarak, Osmanlı siyasi iktidarının kendi kültürel ve sosyal yaşamının alt yapısına bağlı olarak, tüm kurumlarda kendi sistemini karakterize ettiğini söylemek mümkündür. Benzer şekilde Anadolu’nun diğer kentlerine oranla geç denilebilecek bir tarihte, 15. yüzyılın ikinci yarısında fethi gerçekleşen Trabzon kenti de bin yıllık Hıristiyanlık ardından İslam kenti olarak süreklilikler ve sürekliliklere dayanan değişimin izlerini kendine özgü koşullar içerisinde taşımaktadır.

Bu çalışma Komnenos Hanedanlığı’nın başkenti Trabzon’un Osmanlı fethinin ardından geçirdiği değişimi Müslüman ve gayrimüslim cemaat nüfusunda meydana gelen değişim yönünden ele alarak toplumsal değişimi gündeme getirmeyi amaçlamaktadır¹. Bu bağlamda çalışma; Bizans’la organik bağlara sahip hanedanlığın başkenti kimliğini taşıyan Trabzon’un Komnenos Dönemi’nin ardından, köklü değişimleri beraberinde getiren ve

¹ Bu çalışma hakkındaki ilk fikirler, Mimarlığın Sosyal Forumu (2010) etkinliğinde yazarlar tarafından sunulan “Toplumsal Değişim ve Din: Bizans Kentinden Osmanlı Kentine Trabzon Örneği” adlı sözlü bildiriye dayanmaktadır. Bu makale ise söz konusu fikirlerin daha önce yayınlanmamış ve genişletilmiş versiyonudur.

fetih sonrası ideoloji-din bağlamında başka dönemi temsil eden Osmanlı hâkimiyetini kapsamaktadır.

Fetih sonrası kentte yaşanan değişimin ortaya konulmasında eldeki en önemli kaynak Trabzon için düzenlenmiş Tahrir Defterleridir. Çalışmada temel kaynak olarak belirlenen, Trabzon için 1461-1583 yılları arasında kapsayan dört tahrir defterinin² varlığı, Osmanlı fethinin yerli nüfus üzerindeki etkisi ile birlikte yaşanan demografik, sosyal ve ekonomik değişim-dönüşüm sürecinin anlaşılması açısından oldukça önemlidir.

Kuruluşundan Osmanlı Fethine Trabzon

Geriye doğru gidildikçe uzun geçmişinin kalıntılarını koruyan Trabzon'un sahip olduğu coğrafi şartların sunduğu emniyeti sağlanabilir topografyası ve bu topografyanın deniz ile kurduğu ilişki ile kentsel yerleşime uygun bölgenin ayrıca önemli bir geçiş güzergâhı niteliği, kentin antik çağlardan beri bilinen önemli yerleşim merkezlerinden biri olmasını sağlamıştır.

Kentin bir Bizans taşrası, Komnenos Hanedanlığı'nın başkenti ve bir Osmanlı vilayeti olarak ardi ardına yaşadığı idari yapısındaki değişkenlik ve bunun paralelinde değişen etnik, dini ve kültürel yapı, kentin fiziksel yapısını şekillendiren önemli kırılma noktaları olarak dikkat çekicidir.

Tarih öncesi Trabzon'una dair arkeolojik verilerin azlığı kentin ne zaman kimler tarafından kurulduğu hakkında fikir yürütmeyi zorlaştırmaktadır. Koloni çağı öncesinde karanlık olan Trabzon tarihine ait bilgiler ancak gemicilik teknolojisinin gelişmesi ile ortaya çıkmaktadır. Gelişen teknoloji ile Karadeniz'in kuvvetli akıntıları aşılmış, yaşanan gelişmeler ile kolonizasyon çağı başlamıştır (Carpenter, 1948, s. 1). Böylelikle, kente ilk yerleşime dair tarihlendirme tartışmalarının arasında, Anadolu'nun kuzey doğusunda bulunan Trabzon'un çevresi ile birlikte tarihin bilinen çok çeşitli mücadelelerinin odak noktasını oluşturduğu söylenebilir (Emir, 2011, s. 47).

Koloninin kurulmasıyla birlikte ilk imar faaliyetlerinin yollar, askeri üsler, su kemerleri, saray, hipodrom ve tapınaklar ile 1960'lara kadar Moloz mevkiinde kalıntıları görülmekte olan liman inşasının olduğu bilinmektedir. Antik dünyada kentlerin gelişimini, tıpkı günümüzde olduğu gibi, sahip oldukları coğrafya, tarih, sosyal ve ekonomik koşullar etkilemiştir. Zaman içinde hızla gelişip, nüfuslarının artmasıyla kentin boyutları büyümüş ve yeni gereksinimler ortaya çıkmıştır.

² Tahrir Defterleri'ne dayanılarak hazırlanmış Bostan H. (2002). *XV.-XVI. asırlarda Trabzon Sancağında sosyal ve iktisadi hayat*. Ankara: TTK ve Lowry, H. W. (2005). *Trabzon şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1583)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi yayınları temel kaynaklardır. Ayrıca, Ömer İskender Tuluk ve Halil İbrahim Düzenli'nin tahrir defterlerinden yola çıkarak hazırladıkları "Yitik Mirasın İzinde: Trabzon'da Osmanlı Cami ve Mescitleri (1461-1583)" başlıklı makalede kentin mimari yapıları bağlamında önemli değerlendirme ve tespitlerde bulunmaktadır.

15-16. Yüzyıl Trabzon’unda Fetih, Toplumsal Değişim ve Din

Kentin fiziksel ve tarihsel çeperlerini ise, güneyden kuzeye uzanan derin iki vadi boyunca yükselen sur duvarları çizmektedir. Belirli bir dönemin yapısı olmayan surlar, bölgede hüküm sürmüş çeşitli uygarlıkların damgasını taşımakta ve Trabzon’un çok kültürlü kent kimliğini surlarında takip edilmesine olanak sağlamaktadır. Dahası kentte değişim gösteren her ideolojik söylemin, siyasi iktidara meşruiyet sağlayan tüm kavramların (nüfus, imar faaliyetleri vb.) okunabilmesi de surlar ve bu surlar çevresinde meydana gelen değişimin takip edilmesi ile mümkün olmaktadır.

Konstantinopolis’in tüm Ortaçağ dünyasının efsaneleşmiş surları (Kuban, 2004, s. 47) kadar olmasa da Trabzon surlarının da yüksek kuleler ve topografyaya uygun biçimlendirilişi oldukça dikkat çekicidir. Surlarla çevrili Trabzon kenti, surların nihai haline kavuştuğu Komnenos ve Osmanlı döneminde, kuzeyde Aşağıhisar (Kale-i Zir), güneyinde doğusu ve batısı vadilerle kesilen Ortahisar (Kale-i Evsat), Ortahisar’ın güneyinde ve yüksek bir tepede Yukarıhisar ya da 16. yüzyıldaki adı ile kule veya iç kale olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır (Lowry, 2005, s. 33) (Şekil-1). Surlar, kentin tarih boyunca geçirdiği çeşitli saldırı ve işgaller neticesinde sürekli tahrip edilmiş, imparatorlar tarafından sürekli onarılmış, güçlendirilmiş ve yeni eklerle genişletilmiştir.

Şekil 1. Trabzon surları ve kentin fiziki yapısını oluşturan belli başlı öğeler.

Antik dünyada kentlerin gelişimini, tıpkı günümüzde olduğu gibi, sahip oldukları coğrafya, tarih, sosyal ve ekonomik koşullar etkilemiştir. Zaman içinde hızla gelişip, nüfuslarının artmasıyla kentin boyutları büyümüş ve yeni gereksinimler ortaya çıkmıştır. Ancak Komnenos Hanedanlığı öncesi döneme ilişkin, eldeki az sayıdaki belge ile birlikte günümüze birçok onarım geçirerek gelen surlar ve varlığını bildiğimiz, yerleri tespit edilebilen birkaç yapı dışında başka hiçbir verinin bulunmaması kentin erken dönemdeki görünümünü karanlıkta bırakmaktadır.

1204 yılında Komnenos Hanedanlığı ile yeni bir siyasal düzen başlamış gibi görünmesine karşın, aralarında organik bağ bulunan Bizans İmparatorluğu'nun gerçek güç ve ihtişam hariç, özelliklerinin çoğunu yansıtan bir minyatürü olmuştur. Küçük bir imparatorluk ya da imparatorluk seviyesinde bile olmayan bu devlet hanedanının yaklaşık 250 yıllık bir ömre sahip olmasının nedenlerinden biri, Bizans İmparatorlarının yönettiği çok dilli ve çok dinli değil, Yunan dili ve imparatorluk gelenekleri üzerine inşa edilmiş bir örgütlenme olmasıdır (Keçiş, 2009, s. 148). Mirasçısı olduğu Bizans İmparatorluğu'nun kültürel birikim ve pratiklerinin Komnenos Hanedanlığı kentlerinin mekânsal altyapısının biçimlenmesinde etkili olması kaçınılmaz bir sonuç olarak görülmektedir. Bizans kentlerinde olduğu gibi, sakinlerinin etnik sosyal veya mesleki bölümlerini yansıtan dini yapı odaklı mahalleler ile işlevlerine göre şekillenen, askeri-yönetim merkezi olan kale ve ekonomik merkez olan pazar gibi bölümler kentlerin mekânsal kurgusunu belirleyen öğeler olmuşlardır (Üstün Demirkaya ve Tuluk, 2018, s. 714).

19. yüzyıl seyyahlarından Bijişkyan'ın (1998, s. 103)

“Eski devirde, Trabzon'un ileri gelenleri yılın her günü için birer kilise yaptırmış olup, yalnız Trabzon şehrinde 365 kilise bulunmuştur. Şimdi Rumların elinde, yalnız yedisi mühim olmak üzere ancak yirmi dört kilise kalmıştır. Bunlardan başka bazı manastır, misafirhane ve yıkık mescitler de mevcuttur.”

sözleri de kentteki yapı stokuna dikkati çekmektedir.

Trabzon kenti özelinde, çalışmanın amacını da oluşturan ideoloji, ideolojiye esas olan din-inanç arasındaki ilişkinin takibini karşılaştırmalı olarak yapmaya da imkân tanıyan en büyük değişim, kentin Osmanlı fethinin ardından gerçekleşmiştir. Trabzon'un 1461'de Osmanlılar tarafından fethinin ardından idari, askeri ve dini, kamusal yapılar Osmanlı toplum ve yönetim ihtiyaçlarına uygun hale getirilmiş, merkez ve yakın çevre yeni sakinlere açılmıştır. Osmanlı, sahip olduğu ideolojinin üzerine temellendiği toplumsal düzenini aktarabileceği bir dizi uygulamalarda bulunmuştur.

Dini yapıların tesisinde, toplumsal tabakaların belirlenmesinde, idari yapının oluşturulmasında yani fethedilen bölgenin tam bir Osmanlı yurdu haline getirilmesinde oldukça dikkatli ve toleranslı bir usul takip etmiştir. Fethin hemen ardından siyasi iktidarın değişimin neticesi olarak, kente sancakbeyi, kadılar, dizdarlar ve kale muhafızları tayin edilmiş, bir sancak haline getirilmiştir (Tursun Bey, 1977, s. 11). Osmanlı siyasi iktidarının önemli meşruluk kriterlerinden biri olan din (Yurtseven, 2007, s. 1257) kapsamında ise Trabzon'da Orta hisar ve Yeni Cuma camileri fetih sembolü olmuştur.

İstanbul’da Ayasofya Kilisesi fethin gerçekleştiğinin en büyük göstergesi iken, Trabzon’un en büyük kilisesi ve piskoposluk merkezi yani katedral olarak kullanılan Ortahisar’daki “Panagia Chrysokephalos/Altunbaşı Meryem Ana Kilisesi” onarılıp değiştirilerek Cami-i Atik ismini almış, bugünkü Ortahisar/Fatih Camii durumuna getirilmiştir. “St. Eugenios Kilisesi” de camiye çevrilmiş ve ilk Cuma namazı burada okunmuş; bu nedenle cami ve buradaki mahalle “Yeni Cuma” adını almıştır.

Osmanlı iskân geleneğinin bir parçası olarak yapıların varlığı ve süreklilik göstermeleri toplumsal ve kültürel yaşamı anlamak açısından da önemli bir olgudur. Artık yeni sahipleri elinde birçok yapı işlevlerine uygun kullanılmaya devam ederken kiliseler yeni bir işleve hizmet vererek camiye dönüştürülmüş, sur dışına çıkarılan veya kentten gönderilen kişilerin evleri kentin yeni sakinlere verilmiştir. Fethin ardından Trabzon, gayrimüslim nüfus ile Müslüman nüfusu bir arada barındırmış; fetih sonrasında iç ve dış göçler ile zaman içerisinde gayrimüslim nüfusta azalma ve Müslüman nüfusta artış meydana gelmiştir.

Fetih hakkı olarak birkaç kilisenin daha camiye çevrilmesi ve bunların etrafında hemen Müslüman mahallelerinin kurulmasının ise İslamlaşma açısından önemli gelişmeler olduğu açıktır (Çetin, 2002, s. 260). Böylelikle kentin merkez cami konumuna gelen Cami-i Atik, aynı zamanda en büyük Müslüman mahallesine de adını vermiştir. Ayrıca fermanlardan anlaşıldığına göre Fatih Sultan Mehmed’in emriyle Mumhaneönü denilen semtte surların dibindeki bir kilise camiye çevrilmiş ve yine rivayete göre bu kilise cemaati Müslüman olurken, Trabzon metropoliti de İslamiyet’i kabul etmiştir (Goloğlu, 1975, s. 11).

Trabzon’un fethine dair; Tursun Bey, Neşri, İsmail Hamdi Danişmend ve Bizans tarihçisi Chalcocondyles gibi tarihçilerin verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır ki; fethin ardından Komnenos hükümdarı ve ailesi İstanbul’a gönderilmiş ve kente sancakbeyi, kadılar, dizdarlar ve kale muhafızları tayin edilmiş, böylelikle kent sancak haline getirilmiştir. Kurulan yeni teşkilat gereğince kentteki erkeklerin bir kısmı sipahi, silahtar ve yeniçeriler arasına katılmış, gayrimüslim halktan kalanlar ise sur dışına yerleştirilmiştir (Tekindağ, 1974, s. 463; İnan, 2003, s. 75).

Fetih Sonrası Trabzon’da Toplumsal Değişimin İzleri (1461-1583)

Trabzon’un fethinden 16. yüzyıl sonuna kadar Trabzon’da hem dışa dönük hem de içe dönük bir iskân siyaseti takip edildiği görülmektedir. Bu iskân hareketlerinin bir kısmı ise sürgün yoluyla gerçekleştiği bilinmektedir. Ancak kaynaklarda fethin ardından gerçekleştirilen sürgünde kaç hane ve kişinin sürgüne tabi tutulduğu hakkında kesin rakam verilmemektedir. 1486 tarihli mufassal tımar defterinde Trabzon sancağında fetihten hemen sonra bazı gayrimüslim bağ, bahçe ve değirmen sahiplerinin Rumeli’ye ve İstanbul’a sürüldüğü belirtilmektedir (Bostan, 2002, s. 85).

Osmanlı iskân politikasının tatbiki ile ilgili en güzel örneklerinden birini gördüğümüz Trabzon'un fetih tarihi olan 1461 yılından, 16. yüzyıl sonuna kadar ki nüfusu hakkında dört tahrir defteri bulunmaktadır. Bu defterler kentteki fiziksel değişimin niteliği konusunda önemli bilgiler sunmaktadır. Buna göre, giderek büyüyen kentte yeni Müslüman mahallelerinin kurulduğu, bu mahallelerin bir süre sonra kendi ibadethanelerine kavuştuğu ve mahallelerin bu ibadethanelerin isimleriyle anılmaya başladıkları genel bir uygulama olarak söylenebilir.³

1461-1486 tarihleri arasında; kentin yerli ahalisinin ileri gelenleri memleketi terk ederek İstanbul'a gitmiş, bir kısmı da kendiliğinden ayrılmıştır. Bu nedenle kentte çok az nüfus kalmıştır. Kalan nüfus Hızırbeğ, Boztepe, Aşağıhisar, Yenicuma, Tuzlu çeşme, Çömlekçi semtlerinde iskân ettirilerek kale içinde gayrimüslim cemaat bırakılmamıştır (Albayrak, 1999, s. 71).

1486 Tahrir Defterinde Trabzon'da sultanın emriyle zorla iskâna tabi tutulan Müslümanlar toplumu genel başlığı altında şehrin daimi Müslüman cemaatinin listesi sıralanmıştır. Mevcut Müslüman nüfusuna ilave olarak gelen ve geldikleri yörenin adını alan 19 cemaatten bugün belirlenebilen 17'si; cemaat-i Ladik, cemaat-i Amasya, cemaat-i Bafra, cemaat-i Osmancık, cemaat-i İskilip, cemaat-i Çorum, cemaat-i Gümüş, cemaat-i Merzifon, cemaat-i Tokat, cemaat-i nefsi Samsun, cemaat-i Torhal, cemaat-i Zile, cemaat-i Gölcanık, cemaat-i Satılmış Canık, cemaat-i Kağala, cemaat-i Kadı/Gadı şeklinde kaydedilmiştir (Lowry, 2005, s. 27). Bunun dışında bu defterde Müslüman cemaatin kentin hangi bölgelerinde yaşadığı konusunda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı döneminde temel yerleşme birimi olan mahallenin genellikle bir dini yapının etrafında şekillendiği ve Müslüman toplumunun hepsinin sur içinde yaşadıkları bilinmektedir. Buna bağlı olarak "şehre gönüllü gelen" adıyla kayıtlara geçen ilk Müslüman mahallenin, fetihten hemen sonra camiye çevrilen Chrysokephalos Kilisesi, bugünkü ismiyle Fatih Camii civarında kurulmuş olduğunu söylemek mümkündür.

Yukarıhisar bölgesinde Müslümanların yerleştikleri ikinci bölge ise fetihten dokuz yıl sonra 1470 yılında inşa ettirilen mescit bugünkü ismiyle İçkale Camii ve çevresidir (Lowry, 2005, s. 32). Bu dönemde yalnız 1 Müslüman mahallesinin ve bir cemaatin kale surlarının dışında doğu varoşlarında yer aldığı görülmektedir.

1486 Tahrir Defterinde Müslüman iskan birimleriyle ilgili herhangi bir kayıt olmamasına karşın şehrin gayrimüslimlerinin hangi mahallerde yaşadığı tespit edilebilmektedir. Buna göre 1486'larda Cemaat-ı Gebran (Gâvurlar toplumu) başlığı altında şehirde üç ayrı mezhebe ait 15 mahalle ve 1 cemaat

³ Osmanlı'nın kiliseleri camiye çevirme anlayışı konusunda ayrıntılı bir çalışma için bakınız: Tuluk Ö. İ., Düzenli H. İ. ve Düzenli E., 2010. "Osmanlı'da Fetih Sonrası Dinsel Mekanın Camileştirilme Anlayışı: Trabzon Örneği (1461-1665)", Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza, İstanbul, 93-118.

15-16. Yüzyıl Trabzon’unda Fetih, Toplumsal Değişim ve Din

bulunmaktaydı. Bunların en büyüğü 12 mahalle ile cemaati kapsayan Rum Ortodokslardır. Diğerleri ise 1 mahalleyi oluşturan Ermeni Ortodokslar ve son olarak da 1 Venedikli ve 1 Cenevizli mahallesine bölünmüş olan Katolik Latinlerdir (Lowry, 2005, s. 33-34).

Tablo 1. 1461-1486 tarihleri arasında tarihleri arasında Trabzon Kentindeki Müslim-Gayrimüslim Mahalleler (Bostan, 2002; Lowry, 2005’den tablolatırılmıştır)

1461–1486 Tarihli Tahrir Defterine Göre Mahalleler	
MÜSLÜMAN MAHALLELERİ	GAYRİMÜSLİM MAHALLELERİ
Azebler	Aya Ayos-Todoros-Meso Portis
	Aya Paraskevi
	Aya Sofya
	Ayo Yani
	Dafnunda Nam-ı Diğer Çömlekçi
	Efrenciyan-ı Ceneviz
	Efrenciyan-ı Venedik
	Ermeniyan
	Kokorilu
	Mandorun
	Meydan
	Pikşid Nam-ı Diğer Değirmenderesi
	Tokari
	Zoğraf

1486–1523 tarihleri arasında ise Müslüman halkın toplandığı ve bir önceki tahrirde adları geçen cemaatlerin, mahalle biçimine dönüşmüş oldukları görülmektedir. Yani Anadolu’nun çeşitli kasabalarından gelen diğer 18 topluluğun yerini 9 yeni Müslüman Mahallesi ile yeni bir Müslüman cemaati almıştır. 1486 tahririnde adı geçen 16 gayrimüslim topluluğunun 14’ünün 1523 Tahrir Defterinde de geçtiği, 1486’larda toplam 9 nüfusa sahip Efrenciyan-ı Venedik ve Manorun isimli mahallelerin adlarının bulunmadığı dikkati çekmektedir. Ayrıca Chrysokephalos Kilisesi’nden sonra bugün Yeni Cuma Camii ismiyle anılan St. Eugenios Kilise’si camiye dönüştürülmüş ve Cami-i Cedid ismini almıştır. Böylelikle cami ve çevresi sur dışındaki ilk Müslüman Mahallesi olmuştur.

Bu tarihlerde, doğu varoşlarındaki ikinci Müslüman topluluk Mescid-i Hacı Kasım Cemaati, bir imam ve bir müezzinden oluşmuştur. Cemaatsiz bir mescit olan Mescid-i Hacı Kasım’ın hem pazar hem de ikamet yeri olan Bezzazistan’a yakın olması Trabzon’u geçici bir durak olarak kullanan Müslüman tüccarlar için yapılmış olabileceği düşünülebilir (Lowry, 2005, s.61-63).

Önceki tahrirde adı geçen 16 gayri Müslim mahallesinin 14’ü bu tarihlerde de görülmektedir. Gayri Müslimlere ait 14 mahalleden Meso Kastro Orta Hisarda, Ayasofya nam-ı diğer Ohunc ve Margari (Tokari) mahalleleri batı varoşlarında, geriye kalan 11 mahallenin ise doğu varoşlarında yer aldığı anlaşılmaktadır (Lowry, 2002, s. 57-73; Bostan, 2002, s. 140-157).

1520'li yıllarda gayrimüslimlere ve Müslümanlara ait toplam 23 mahalle, ayrıca Müslümanlara ait 1 cemaat ve 1 askeri grup olduğu anlaşılmaktadır. Bu verilere dayanarak şehrin nüfusunun ise Lowry (2005, s. 65-66) 7017, Bostan (2002, s. 165) 7753 kişi kadar olduğu tahmin edildiğini belirtmektedir.

Tablo 2. 1486-1523 tarihleri arasında Trabzon Kentindeki Müslim-Gayrimüslim Mahalleler (Bostan, 2002; Lowry, 2005'den tablolatırılmıştır)

1486-1523 Tarihli Tahrir Defterine Göre Mahalleler	
MÜSLÜMAN MAHALLELERİ	GAYRİMÜSLİM MAHALLELERİ
Cami-i Atik	Aya Paraskevi
Cami-i Cedid	Aya Sofya Nam-ı Diğer Ohunc
Mescid-i Amasya	Dafnunda Nam-ı Diğer Çömlekçi
Mescid-i Bab-ı Bazar	Pikşid Nam-ı Diğer Değirmenderesi
Mescid-i Hacı Baba	Margari
Mescid-i Hacı Kasım Cemaati	Afrotorlu
Mescid-i Mevlana Şüca	Ayo Ovyan-ı Kebir
Mescid-i Hüseyin Ağa	Efrenc
Mescid-i Kıssahan	Meso Kastro (Kastori)
Mescid-i Valide-i Merhum Sultan Abdullah Der Kale-i Evsat	Meso Portis

1523–1553 tarihleri arasında, bir önceki tahrirde yer alan 24 mahalle ve 1 cemaat, ortaya çıkan 21 yeni mahalle ile birlikte 44 mahalle ve 1 cemaate yükselmiştir. Mahalle sayısındaki artışa rağmen iki tahrir arasında nüfus 6100'e düşmüş, yaklaşık 1000 kişi kadar azalmıştır. 1523–1553 tarihleri arasındaki dönemin hem Müslüman hem de gayrimüslim toplum açısından şehrin yeni göçmenlerini kendine çektiği bir dönem olduğu görülmektedir. Tahrir defterine göre altı yeni Müslüman Mahallesinin, bu dönemdeki Müslüman nüfusun iç artışı nedeniyle kurulduğu düşünülebilir. 1550'li yıllarda sur içinde yaşayan Müslüman nüfusta genellikle bir değişme olmamış, daha önce sadece gayrimüslimlerin yaşadığı batı varoşlarında ise 1085 nüfuslu Müslüman toplum yaşamaya başlamıştır (Lowry, 2005, s. 75-95).

Bu tarihte sur içinde bulunan Rum Meso Kastro mahallesinin ortadan kalktığı görülmektedir. Lowry (2005, s. 100-101), mahallenin ortadan kalkışını, 1523 ile 1553 tarihleri arasında şehrin sur içinde bahsi geçen mahallede yaşayan ancak sonrasında fetih politikaları nedeniyle İstanbul'a sürülen gayrimüslim nüfus ile ilişkilendirir. Ayrıca yine bu dönemde gayrimüslim mahallelerinden olan Mahalle-i Meydan'ın yerini her biri Tabii Meydan adıyla anılan beş küçük mahalleye bırakmıştır.

Bu tarihler arasında Müslüman nüfusuna yaklaşık yeni 359 hane eklenmiştir. 1523 yıllarında 189 hanede yaşayan Ermeniler ise 109 haneye, Katolikler 52 haneden 32 haneye düşmüştür. Bu tarihler arasında en önemli değişim ise kentin Rum-Ortodoks toplumunda meydana geldiği görülmektedir. 1523'deki 991 hanede yaşayan 4857 nüfus, 1553'de 509 hane 2545 nüfusa düşmüştür (Lowry, 2005, s. 99).

Özetle, bu otuz yıllık süre içinde Müslüman nüfusun hızla arttığı, gayrimüslim nüfusun ise büyük bir hızla azaldığı görülmektedir. Kentin artan Müslüman nüfusuyla birlikte bazı gayrimüslim mahallelerinin Müslüman mahallesine dönüştüğü görülmüştür. Bu mahallelerden en önemlisi ve gayrimüslim toplumunun geleneksel merkezi denilebilecek Mahalle-i Ayasofya’nın, Hagia Sophia Kilisesinin Ayasofya Camii’ne dönüştürülmesi ile bölge tümüyle İslamlaşmıştır.

Kayıtlarda 12’sinin henüz kurulmuş olduğu anlaşılan Müslüman mahallelerinden 3’ü cami, 12’si mescit adıyla anılmaktadır. Bu tarihte askeri grup dışında Müslüman nüfusun çoğunlukla Ortahisar, Aşağıhisar’da, doğu ve batı varoşlarında oturduğu, çok az bir nüfusun (%1.41) ise güney varoşlarındaki mahallelerde oturmaktadır. Askeri grubun ise Müslüman grup içinde dağınık bir halde oturdukları tahmin edilmektedir (Bostan, 2002, s. 168-169). 1553 tarihli kayıtlarda yer alamayan Faroz ve Eksotha mahallelerinin bu tarihten sonra kurulduğu sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır (Üstün Demirkaya, 2014, s. 193).

Kentte gayrimüslimlere ait 26 mahalle bulunurken, şehre dışarıdan gelen ve şehre yerleşen iki topluluk daha bulunmaktaydı. 1553 tarihli tahrirde adı geçmeyen 15 gayrimüslim mahallesinin yeni kuruldukları tahmin edilmektedir. Gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğu doğu varoşlarında otururken batı varoşlarında da yaşadıkları, ayrıca Müslüman nüfus gibi yine çok az bir nüfusun (%1.63) güney varoşlarına yerleştiği görülmektedir (Bostan, 2002, s. 168-169).

Tablo 3. 1523-1553 tarihleri arasında Trabzon Kentindeki Müslim-Gayrimüslim Mahalleler (Bostan, 2002; Lowry, 2005’den tablolatırılmıştır)

1523-1553 Tarihli Tahrir Defterine Göre Mahalleler	
MÜSLÜMAN MAHALLELERİ	GAYRİMÜSLİM MAHALLELERİ
Mescid-i Amasya	Ayo Anadre
Mescid-i Hacı Baba	Dafnunda Nam-ı Diğer Çömlekçi
Mescid-i Hüseyin Ağa	Afrotorlu
Mescid-i Kısahan	Efrenciyan
Cami-i İmaret-i Amire-i Hatuniye	Santa Ferid
Cami-i İskender Paşa	Meydan Ve Meydan-ı Cedid
Hacı Hasan	Kanita
Kindinar	
Mağra-i Mescid-i Ahmed Paşa	
Mescid-i Ahmed Çelebi	
Mescid-i Bayramzade	
Mescid-i Halil Ağa	
Mescid-i Saramaşık	
Mescid-i Hoca Ali-Zade Mehmed Çelebi	
Piksid Nam-ı Diğer Değirmenderesi	
Tabakhane Mescid-i Mahmud Ağa	
Tabakhane-i Bala (Hamam-ı Köhne)	
Tekür Çayırı	
Zağnos	

1553 ile 1583 tarihleri arasında ise Trabzon'da önemli göçler olmadığı ve otuz yıllık bu dönemin dış etkenler açısından bakıldığında sabit bir dönem olduğu; ancak iç değişiklikler açısından bakıldığında Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfusa oranla hızlı bir artış gösterdiği ve fetihden bu döneme kadarki zaman içinde İslamiyet'in ilk kez kentin en büyük dini haline geldiği görülmektedir (Lowry, 2005, s.135-145).

Tablo 4. 1553-1583 tarihleri arasında Trabzon Kentindeki Müslim-Gayrimüslim Mahalleler (Bostan, 2002; Lowry, 2005'den tablolatırılmıştır)

1553-1583 Tarihli Tahrir Defterine Göre Mahalleler	
MÜSLÜMAN MAHALLELERİ	GAYRİMÜSLİM MAHALLELERİ
Mescid-i Amasya with Mescid-i Hacı Baba	Ayo Andreda
Mescid-i Hacı Baba with Mescid-i Amasya	Dafnunda Nam-ı Diğer Çömlekçi
Mescid-i Cedid Valide-i Sultan Abdullah	Frenk-Frenk Hisarı
Hacı Hasan	Ayo Giragi
Mağara-i Mescid-i Ahmed Paşa	Galimaone
Tabakhane Mescid-i Mahmud Ağa	Ayo Maci Helas
Tabakhane-i Diğer	
Tekfur Çayırı	
Meydan-ı Kabak Mescid-i Hoca Ali	
Galimone-i Cedid	
Mağara-i Mescid-i Bayram Çelebi	
Eksotha	
Faroz	

Değerlendirme

Düşüncelerin kökenine dayanan ve tarihsel bir kavram olarak ideoloji, değişimin hareketine dayanan bir olgudur. Söz konusu hareket bu çalışma kapsamında; inançlar, tutumlar, tercihler vb. gibi faktörlere bağlı olarak ideoloji ve din ikilisi ekseninde ele alınmıştır. Bu bağlamda toplumsal değişimi etkileyen demografik veriler, Trabzon kenti özelinde toplumsal değişimi nüfus yapısına bağlı olarak ortaya koymaktadır.

Fetih politikası ile kentlerin eski düzenleri ve belirli özellikleri korunarak yeni yapılanmalar içine girilmiştir. Trabzon'un fethi, bir yandan Anadolu'da pek çok kentte olduğu gibi Osmanlıların fetih geleneği üzerine şekillenen bir siyasal ve fiziksel dönüşüm sürecini temsil ederken diğer yandan Fatih'in Bizans'ın Başkenti İstanbul'u Osmanlı topraklarına katılmasından sekiz yıl sonra Bizans'ın doğudaki son temsilinin düşüşünü ifade etmektedir. Bu anlamda fetih, Trabzon kentinde mekânsal dağılımlardaki temel niteliklerin ve arazinin fonksiyonel bölümlenmesindeki bir değişimden daha çok idari, sosyal ve siyasal yapı ile birlikte demografi, din ve fiziksel yapısını (yapılar, yerleşim düzeni) şekillendirmesi açısından önemlidir.

Bu açıdan 11. yüzyıl Anadolu'sunun büyük ölçüde gayrimüslim olan ve yine büyük ölçüde Rumca konuşan nüfusunun, 16. yüzyılda Müslüman ve büyük ölçüde Türkçe konuşan bir nüfusa dönüşmesinde dinin bağımsız bir değişken olarak işlev görmüş olduğu düşünülebilir. Tahrir defterlerine göre, fethinin ardından ilk otuz yıllık süreçte 14 mahalleye yayılmış gayrimüslim

15-16. Yüzyıl Trabzon’unda Fetih, Toplumsal Değişim ve Din

nüfus ile Müslüman nüfusu ifade eden yalnızca 1 topluluk kent nüfusunu oluştururken, bu nüfusun 16. yüzyıl sonunda 6 gayrimüslim mahallesine karşılık 13 Müslüman mahallesine dağılmış olması dikkat çekicidir.

Ancak kentte mahallelerin sayısının her zaman demografik değişim paralelinde gerçekleştiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Nitekim fethin ardından gayrimüslim nüfusun uzun müddet düşüş eğilimi göstermediği, hatta beklenenin aksine Müslüman nüfusta zaman zaman azalmaların olduğu anlaşılmaktadır (Üstün Demirkaya, 2014) Müslüman nüfus gayrimüslim nüfusu geçmesi için yaklaşık 120 yıl beklemek gerekir ve ancak 1583 tarihli tahrirden anlaşılmaktadır ki, Müslüman nüfus gayrimüslim nüfusu geçmiştir ve böylelikle fethin ardından Trabzon kenti İslami kimlik kazanmıştır. Bu bağlamda, fethin ardından, özellikle erken dönemlerde, kentin toplumsal ve mekânsal gelişiminde doğrudan nüfustaki sayısal verilere bağlı kalınmadığı, birçok etkenin rol oynadığı anlaşılmaktadır. İdari, dini ve demografik dinamikler etkisiyle kentte yeni toplumun kültürel özellikleri aktarılırken, özellikle vakıflar yoluyla inşa edilen, çoğunlukla vakıf sahibinin adları ile anılan cami ve mescitlerin kentin gelişmesine katkıda bulduklarını söylemek mümkündür. Trabzon kenti örneğinde, özellikle sur dışında yer alan geleneksel gayrimüslim mahallelerinde yaşanan demografik yapıdaki değişime karşılık ortaya çıkan ibadet mekânı gereksiniminin kilise/şapelilerin cami ya da mescide dönüştürülmesiyle giderilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır (Tuluk, Düzenli ve Düzenli, 2010, s. 55).

Osmanlı Devleti’nin fethedilen kentte genel hâkimiyeti sağladıktan sonra fethi kalıcı kılmak ve Osmanlı toplumsal düzenini aktarmak adına yürüttüğü uygulamaların yansımaları olarak ilk önce Bizans Trabzon’unun en büyük kilisesi ve katedrali konumunda ki Panagia Chrysokephalos camiye dönüştürülmüştür. Bu dönüşüm yalnızca bir yapının fiziksel değişimine yol açmamış Ortahisar bölgesinin de Müslüman mahallesine dönüşmesini sağlamıştır. Kentin ikinci Müslüman ibadethanesi ise bu sefer bir Osmanlı yapısı olarak (Mescid-i Valide-i Merhum Sultan Abdullah/İçkale Camii) Yukarıhisar bölgesinde fetihden ancak 9 yıl sonra inşa edilmiştir.

Kısacası kentte yeni siyasi ve dini düzen, demografi ve yapılar üzerinden temsil bulmuş, bu değişim fiziksel dokudaki değişim olarak kendini göstermiştir. Kentsel yapının üzerine kurulmuş olan ideolojik ve mimari yaklaşımlar, din faktörünün birleştirici rolü ile daha da kuvvetlenmiştir. Kent dini ve toplumsal sistemi sembolize eden yapılar olarak, değişime uğrarken, değişimin beraberinde getirdiği gelişim ve dönüşüm, hatta yıkımlar; kent için gerekli dini, ekonomik, toplumsal ve entelektüel faktörleri kullanıcılarına sunmaktadır. Bu açıdan, Trabzon için düzenlenmiş Tahrir Defterleri’ne dayanarak, fetih politikasının ideolojik bir parçası olarak Müslüman ve gayrimüslim mahallelerinde gözlenen değişimin sadece ad olarak kayıt üstünde değil, fiziki mimari temsilleri üzerinden de gözlemlendiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Albayrak, H. (1999). *Fetih'ten Kanuni'ye Trabzon idari yapılanma ve Trabzon valileri (1461 - 1566)*. Trabzon: Trabzon Valiliği Yayınları.
- Anonim. (2004). Savaş ve mimarlık ya da rasyonalitenin doğuşu, *Arredamento Mimarlık Dergisi*, 2004/04, 86-97.
- Bijskyan P. M. (1998). *Pontos tarihi, tarihin horona durduğu yer Karadeniz*. (H. D. Andreasyan, Çev.). İstanbul: Çivi Yazıları.
- Bostan, H. (2002). *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda sosyal ve iktisadî hayat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Budak, A. (2007). Osmanlı modernleşmesi ve edebiyat. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 117-144.
- Carpenter, R. (1948). The Greek penetration of the Black Sea. *American Journal of Archaeology*, 52(1), 1-10.
- Çetin, O. (2002). İskanlarla Anadolu'nun Türk vatani haline gelmesi. *Türkler Ansiklopedisi-9* (s. 260-268) içinde. Ankara: Türk Dünyası Vakfı.
- Emir, O. (2011). *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine kadar Trabzon ve çevresi*. Trabzon: Serander Yayınevi.
- Eskicumalı, A. (2003). Eğitim ve toplumsal değişme: Türkiye'nin değişim sürecinde eğitimin rolü, 1923-1946. *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 19(2), 109-128.
- Geuss, R. (2002). *Eleştirel teori*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Goloğlu, M. (1975). *Fetihten kurtuluşa kadar Trabzon tarihi*. Ankara: Kalite Matbaası.
- İdeoloji Nedir? (2020). Erişim adresi: <http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ideoloji>, 03.10.2020.
- İnan, K. (2003). Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 71-84.
- Keçiş, M. (2009). Trabzon Rum İmparatorluğu'nun kuruluşunda çevreyle olan ilişkileri. *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(46), 143-162.
- Keskin, Y. M. (2004). Din ve toplum ilişkileri üzerine bir genelleme. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(2), 7-21.
- Kuban, D. (2004). *İstanbul bir kent tarihi Bizantion Konstantinopolis İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Larrain, J. (1983). *Marxism and ideology*. London: Macmillan.
- Lowry, H. W. (2005). *Trabzon şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1583)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

- Mardin, Ş. (1992). *Din ve ideoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1995). *İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2008). *Jön Türklerin siyasî fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1998). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Okumuş, E. (2005a). *Toplumsal değişme ve din*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, E. (2005b). Geleneksel siyasal kimliğin çözülmesinde Tanzimat (1839-1856). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5 (1), 9-36.
- Selsam, H. (2004). *Din, bilim ve felsefe*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Serjeant, R. B. (1997). *İslam şehri*. (E. Topçugil, Çev.), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tekindağ, Ş. (1974). Trabzon. *İslam Ansiklopedisi-12* (s. 455-477) içinde. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Tuluk, Ö. İ. ve Düzenli, H. İ. (2010). Yitik mirasın izinde: Trabzon'da Osmanlı cami ve mescitleri (1461-1583). Trabzon örneği (1461-1665). Ö. İ. Tuluk ve H. İ. Düzenli (Ed.), *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza* (s. 55-92) içinde. İstanbul: Klasik.
- Tuluk Ö. İ., Düzenli H. İ. ve Düzenli E. (2010). Osmanlı'da fetih sonrası dinsel mekanın camileştirilme anlayışı: Trabzon örneği (1461-1665). Ö. İ. Tuluk ve H. İ. Düzenli (Ed.), *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza* (s. 93-118) içinde. İstanbul: Klasik.
- Tursun Bey. (1977). *Tarih-i Ebu'l Feth*, M. Tulum (Yay. haz.). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Üstün Demirkaya, F. ve Durmuş, S. (2010). "Toplumsal Değişim ve Din: Bizans Kentinden Osmanlı Kentine Trabzon Örneği", *Mimarlığın Sosyal Forumu 2010*, 21-23 Ekim, Ankara, Türkiye.
- Üstün Demirkaya, F. (2014). *Toplumsal dinamikler bağlamında Trabzon kent dokusunun dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e kadar)* (Yayınlanmamış doktora tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Üstün Demirkaya, F. ve Tuluk, Ö. (2018). Komnenos Hanedanlığı'ndan Osmanlı'ya Trabzon mahalleleri: Kentsel dinamikler bağlamında bir fiziksel gelişim okuması. A. S. Kubat ve diğerleri (Ed.), *Türkiye Kentsel Morfoloji Araştırma Ağı II. Kentsel Morfoloji Sempozyumu Bildiri Kitabı* (s. 713-724) içinde. İstanbul: MBB Kültür Yayınları.
- Williams, R. (1985). *Keywords: A vocabulary of culture and society*, New York: Oxford University Press.
- Yurtseven, Y. (2007). Osmanlı klasik döneminde ideoloji, din ve siyasi meşruiyet üzerine kısa bir değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1), 1255-1284.

